

АДАБИЁТШУНОСЛИК // ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ //

LITERARY STUDY

АБДУЛЛАЕВА ДИЛАФРУЗ

Таянч докторант, ТДШУ

Адабиётшуносликда психологизм концепти замонавий араб ва ўзбек ҳикоялари мисолида

Аннотация. Мазкур мақолада адабиётшуносликда долзарб бўлган баҳсли масалалардан бири – бадиий психологизм тушунчаси ҳамда ушбу масаланинг тарихи борасида фикр юритилган. Бадиий психологизмнинг адабиётшунослик илмига кириб келиши, бу соҳада амалга оширилган илк тадқиқотлар, рус ва ўзбек адабиётшунос олимларининг назарий қарашларига алоҳида тўхтаб ўтилган ҳамда бадиий психологизм ва психологик таҳлил терминларига муносабат билдирилган. Шунингдек, бадиий психологизмнинг аналитик, динамик ва типологик принциплари ва уларнинг адабий турлар ҳамда жанрлар кесимидаги ўрни, хусусан замонавий араб ва ўзбек адабиётида психологик ҳикоя жанрининг хусусиятлари ва ривожли таҳлил этилган.

Ҳар бир миллат адабиёти ўзининг тараққиёт босқичига эга. Шунингдек, ҳар бир мамлакат адабиётини тараққиёти босқичларини ўрганар эканмиз, унда бошқа қардош ва нисбатан узоқ мамлакатлар адабиёти таъсирини ҳар бир босқичларда муайян даражада кузатишимиз мумкин. Ўзбек адабиётининг араб адабиёти билан алоқалари, ўзаро таъсири узоқ ўтмишига бориб тақалади ва бу адабий алоқалар бугунги кунга қадар давом этиб келмоқда. Араб адабиётининг дунёга машҳур “Минг бир кеча” асари билан аجدодлармиз қадим замонлардан таниш бўлса, илк ўрта асрлар ва ўрта асрларда яшаб, илмий ва адабий ижодининг асосий қисmini араб тилида насрий ва назмий жанрларда ёзган буюк ўзбек мутафаккирлари ва қомусий олимларнинг ижод маҳсуллари араб адабиётининг ва адабий жанрларининг ривожига ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган. Шунингдек, иккала миллат адабиётига ўз таъсирини ўтказган Ислом маданияти, диний урф-одатлар, Шарқ фалсафаси, ҳаёт тарзи ва анъаналари, Европа модернистларининг асарлари ва гоялари – адабий асарлар муштараклигида намоён бўлади. Мазкур муштаракликлар икки миллат адабиётининг ўхшаши жиҳатлари, адабий жанрлар тадрижини, мавзу ва гояда умумийликлар уларни қиёсий тадқиқ этишида муҳим аҳамиятга эга.

Замонавий араб ва ўзбек адабиётидаги муштарак мавзулар, ўхшаши сюжет ва образлар, адабий услубдаги яқинлик, Шарқ адабиёти анъаналари ва адабий жараёнларни қиёсий-типологик ҳамда қиёсий-тарихий ўрганишини тақозо қилади. XX аср охири XXI аср бошида араб ва ўзбек ҳикоянавислигида бадиий психологизм ва психологик ҳикоя ўз ривожланиши жараёнида бошқа жанрларга нисбатан етакчилик қилди. Авваламбор, бундай психологик ҳикояларда бугунги кун жамиятининг муаммолари ва унда инсон тақдирининг мураккаб кўринишларини ўта таъсирчан тарзда тасвирланган бўлса, иккинчидан, мазкур ҳикоялар орқали ҳозирги кундаги жамиятимиз муаммолари, иллатлари инсон руҳиятига, руҳияти орқали эса унинг тақдирига қандай салбий таъсир

курсатаётганлиги психологик тасвир воситалари ҳамда психологик таҳлил орқали очиб берилганлиги таҳлил этилган.

Таянч сўз ва иборалар: Бадий психологизм, бадий образ, руҳият, психологик таҳлил, психоанализ, аналитик принцип, динамик принцип, типологик принцип, эпос, лирика, драма.

Аннотация. В статье рассматривается один из самых актуальных и дискуссионных проблем в области литературы - концепция художественной психологии и история этого вопроса. Рассмотряны вопросы внедрения анализа художественной психологии в литературоведении, первые исследования в этой области, теоретические взгляды русских и узбекских литературоведов, а также отношение к терминологии художественной психологии и психологического анализа. Также анализируются аналитические, динамические и типологические принципы художественной психологии и их роль в разделении литературных типов и жанров, в частности, особенности и развитие жанра психологического рассказа в современной арабской и узбекской литературе.

Литература каждого народа имеет свою ступень развития. Кроме того, когда мы изучаем этапы развития литературы каждой страны, мы можем в некоторой степени наблюдать влияние литературы других близких и относительно далеких стран на каждом этапе. Связи и взаимодействие узбекской литературы с арабской литературой имеют давнюю историю, и эти литературные связи продолжаются по сей день. Если наши предки с древних времен были знакомы со всемирно известным произведением арабской литературы «Тысяча и одна ночь», то с произведениями великих узбекских мыслителей и энциклопедистов, живших в раннем средневековье и средневековья и написавших большую часть их научные и литературные произведения на арабском языке в жанрах прозы и поэзии внесли значительный вклад в развитие жанров арабской литературы. Это также находит отражение в общности исламской культуры, религиозных традиций, восточной философии, образа жизни также и произведений и идей европейских модернистов, оказавших влияние на литературу двух народов. Эти общие черты важны для сравнительного изучения сходства в литературе двух народов, эволюции литературных жанров, общности предмета и идеи.

Общие темы в современной арабской и узбекской литературе, сходство сюжетов и образов, сходство литературного стиля требуют сравнительно-типологического и сравнительно-исторического изучения традиций восточной литературы и литературных процессов. В конце двадцатого и начале двадцать первого веков художественный психологизм и психологическое повествование в арабской и узбекской литературе опередили другие жанры в своем развитии. Прежде всего, такие психологические истории ярко описывают проблемы современного общества и сложные аспекты человеческой судьбы.

Опорные слова и выражения: художественный психологизм, художественный образ, психологический анализ, психоанализ, аналитический принцип, динамический принцип, типологический принцип, эпос, лирика, драма.

Abstract. The article deals with one of the most urgent and disputable problems in the field of literature - the concept of artistic psychology and the history of this issue. The questions of the introduction of the analysis of artistic psychology in literary criticism, the first studies in this area, the theoretical views of Russian and Uzbek literary critics, as well as the attitude to the terminology of artistic psychology and psychological analysis are considered. It also analyzes the analytical, dynamic and typological principles of artistic psychology and their role in the

separation of literary types and genres, in particular, the features and development of the genre of psychological storytelling in modern Arabic and Uzbek literature.

The literature of every nation has its own stage of development. In addition, when we study the stages of development of the literature of each country, we can observe to some extent the influence of the literature of other near and relatively distant countries at each stage. The links and interaction of Uzbek literature with Arabic literature have a long history, and these literary ties continue to this day. If our ancestors from ancient times were familiar with the world famous work of Arabic literature "One Thousand and One Nights", then with the works of the great Uzbek thinkers and encyclopedists who lived in the early Middle Ages and the Middle Ages and wrote most of their scientific and literary works in Arabic in the genres prose and poetry have made significant contributions to the development of genres of Arabic literature. This is also reflected in the commonality of Islamic culture, religious traditions, Eastern philosophy, lifestyle as well as the works and ideas of European modernists who influenced the literature of the two peoples. These common features are important for a comparative study of the similarities in the literature of two peoples, the evolution of literary genres, the commonality of the subject and idea.

Common themes in modern Arabic and Uzbek literature, the similarity of plots and images, the similarity of the literary style require a comparative typological and comparative historical study of the traditions of oriental literature and literary processes. In the late twentieth and early twenty-first centuries, artistic psychology and psychological storytelling in Arabic and Uzbek literature were ahead of other genres in their development. First of all, such psychological stories vividly describe the problems of modern society and complex aspects of human destiny.

Keywords and expressions: artistic psychologism, artistic image, psychological analysis, psychoanalysis, analytical principle, dynamic principle, typological principle, epic, lyrics, drama.

Бадий асарларда кўтарилаётган муаммолар, ўқувчи эътиборига ва ҳукмига ҳавола қилинаётган масалалар – бадий асар мавзуси ва мазмуни бевосита асар яратилган давр ижтимоий муҳити билан чамбарчас боғлиқдир. Маълум бир давр ва унинг вакиллари ҳақида қизиқарли ва муҳим воқеаларни тўхтовсиз сўзлаш мумкин, аммо воқеаларнинг шунчаки баёни бадий асар даражасига кўтарилиши учун ижодкор турли бадий тасвир воситаларидан фойдаланган холда воқеалар баёнини санъат асари даражасига олиб чиқади. Асардаги бадий образ характери чукур ва тўлиқ очиб беришда муаллиф бадий тасвир воситалари билан бир қаторда психологик тасвир воситаларидан ҳам фойдаланди. Маълумки, асарда муаллиф томонидан қахрамон ички дунёсига чуқур кириб бориш, образ руҳий оламининг батафсил тавсифи, қалб кечинмаларининг тасвири – “бадий психологизм” деб юритилади. Психологизм атамаси психологик таҳлил, психологик тасвир, психологик образ, психологик роман, психологик ҳикоя ва психология каби атамалар билан боғлиқ. А. Б. Есин таъбири билан айтганда, бадий психологизм – бу асар персонажининг ҳаёлот олами, фикрлари, мулоҳазаларининг ўзига хос бадий воситалардан фойдаланган холда жуда тўлиқ, батафсил ва чуқур ифодаб бериш¹.

¹ <http://www.litmind.ru/milits-616-1.html>

Рус адабиётшунослик илмида рухият мавзусида биринчилардан бўлиб тадқиқот олиб борган Н.Г. Чернышевский психологик таҳлил хилма-хил бўлиши мумкин дейди ва бир муаллиф характер қирраларини очиб беришга уринса, бошқаси – характер шаклланишига жамият ва турмуш таъсирини кўрсатиб беради; учинчиси – хатти-ҳаракатларнинг ҳис-туйғулар билан алоқадорлигини; тўртинчиси – эҳтирослар таҳлили тасвирлайди¹.

Рус адабиётшунослигига психологизм тушунчаси қарийб икки юз йил аввал кириб кетган бўлсада, лекин бу муаммони илм дунёсига олимлар А.А. Потебней, Д.Н. Овсянко-Куликовский олиб кирган, адабиётшуносликда М.М. Бахтин, Л.Я. Гинзбург, А.Б. Есин, Д.С. Лихачев, психология фанида эса Л.С. Выготский, И.В. Страховый, Г.Г. Граник, О.В. Соболева томонидан чуқур тадқиқ қилинган.

Адабиётда психологизмнинг ривожланиш тарихини тавсифлаб, адабиётшунос олим Л.Я. Гинзбург “мавжуд адабий жанрларда психологик янгиликлар эндигина ниш ураётган бир вақтда, бадий адабиётнинг ёндош жанрлари бўлмиш – расоил, кундаликлар, мемуарлар ва автобиографик жанрларда психологизм аллақачон ўрнашиб бўлган эди” деб ёзади².

Ўз ўрнида психологизм атамаси турлича таърифларга эга. Рус адабиётшунослик терминлари қомусида “Психологизм (адабиётда) – қахрамонлар ички олами: уларнинг ўй-хаёллари, орзу-умидлари, изтиробларининг чуқур ва батафсил тасвири”³. Л.Я. Гинзбург эса “... кўнгил олами зиддиятларининг чуқур тадқиқи” дея таърифласа, А.Б. Есин психологизмни кенг ва тор маънолари мавжуд эканлигига тўхталиб ўтади – кенг маънода инсон ҳаётини тараннум этувчи ва характерини тасвирлаб берувчи барча санъат турларининг хусусияти тушунилса, тор маънода эса инсон ички оламидаги ҳаёт ва жараёнларнинг тасвири дейилади⁴.

Ўзбек адабиётшунос олимлари томонидан тузилган адабиётшунослик терминлари луғатида бадий психологизм атамасига “бадий асарда тўлақонли инсон образини яратишнинг муҳим воситаларидан бири; персонаж рухиятининг очиб берилиши, хатти-ҳаракатлари ва гап-сўзларининг психологик жиҳатдан асосланиши, шу мақсадларга хизмат қилувчи усул ва воситаларнинг жамланмаси”⁵ дея таъриф берилган.

Ўзбек адабиётшунослигида бадий психологизм масаласи илмий майдонга ўтган асрнинг ўрталарида кириб келиб, Миллий адабиётшунослигимизда бу атама синтез бўлган ҳолда ўзининг рухият (психологизм), рухият тасвири

¹ http://az.lib.ru/c/chernyshevskij_n_g/text_0240.shtml (Н. Г. Чернышевский. Собрание сочинений в пяти томах. Том 3. Литературная критика. Библиотека "Огонек". М.: "Правда", 1974).

² Гинзбург, Л. Я. О психологической прозе. О литературном герое. СПб.: Азбука, 2016, 29-б.

³ <https://www.academia.edu/37372082/> (Литературная энциклопедия терминов и понятий ; под ред. А. Н. Николюкина. М.: 2001).

⁴ Есин, А. Б. Психологизм русской классической литературы : учебное пособие / А. Б. Есин. — М. : Флинта : Наука, 2011, 10-б

⁵ Адабиётшунослик луғати. Д.Қуронов ва б. Т.: Академнашр, 2013, 48-б.

(психологик тасвир), руҳият талқини (психологик талқин), руҳият таҳлили (психологик таҳлили)- каби номларига эга бўлди. “Руҳият” атамасининг “психологизм” (юн. *psyche* – қалб; *logos* – ўрганмоқ) термини билан синоним сифатида қўлланилишини жоиз дейиш мумкин, сабаби 5 жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”¹да руҳга – “жон”, руҳиятга эса – “жоннинг ҳолати”, дея изоҳ берилган. Бу изоҳ албатта адабий термин учун номукамал бўлсада, аммо маъно жиҳатдан иккала термин ҳам бир мазмунни беради.

Ўзбек адабиётшунос олимлари Н.Шодиев, Н.Юлдашев, Х.Умуров мазкур масалани ўтган асрнинг сўнгги чорагида тадқиқ этган бўлсалар, истиқлол йилларида А.Холмуродов, П.Кенжаева, Ю.Эшматова, Ш.Ботирова, М.Киличева, Н.Қобилвалар адабиётшуносликда бадий психологизм ва психологик таҳлил масаласига бағишланган изланишлар олиб бордилар².

Гарчи, ўзбек адабиётшунослиги илмий давраларида психологизм ҳамда руҳият билан боғлиқ тушунчалар XX асрнинг ўрталарида эътироф этила бошлаган бўлсада, шахс руҳияти талқини ва таҳлили Шарқ мумтоз адабиёти вакиллари ижодида ҳам етакчи ўринни эгаллаган. Биргина ўзбек адабиётининг ўзида Алишер Навоий томонидан эпик достонларда, лирик асарларда инсон руҳиятининг қават-қават сирлари очилгани, Шарқнинг буюк шоири томонидан бадий психологизмнинг хилма-хил усул ва воситалари қўллангани ҳам ҳақиқат³.

Аммо, айрим адабиётшунос олимларнинг фикрига кўра, адабиётшуносликда бадий психологизм масаласи хали-хануз тўлиқ назарий асослаб берилмаган ва “адабиётшунослик илмида семантик жиҳатдан етарли даражада аниқ эмас”⁴.

¹ “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” нашриёти, 2007.

² Шодиев Н. А. Қаҳҳорнинг психологик таҳлил маҳорати: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Т., 1973; Юлдашев Н. Проблемы психологического анализа в узбекской прозе (Внутренний монолог в романах А.Кадыри, Айбека, А.Каххара, А.Якубова): Автореф.дисс... канд.филол.наук. – М., 1982; Умуров Х.И. Проблема психологизма и узбекский роман: дисс.на соиск.учен.степ.д-ра филол. наук. –Ташкент; ўша муаллиф: Ўзбек романчилигида бадий психологизм. – Т.: Ўқитувчи, 1982; ўша муаллиф: Бадий психологизм ва ҳозирги ўзбек романчилиги. – Т.: Фан, 1983; ўша муаллиф: Бадий ижод асослари. – Т.: Ўзбекистон, 2001; Холмуродов А. Одил Ёкубов романларида психологизм: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Т., 1991; Кенжаева П. Истиқлол даври ўзбек насрида қаҳрамон руҳиятини тасвирлаш тамойиллари. (Э.Аъзам, Х.Дўстмуҳаммад, С.Вафо ҳикоялари мисолида). – Т.:ТДШУ, 2020; Ю.Эшматова. Истиқлол даври ўзбек қиссачилигида аёл руҳиятининг бадий талқини. Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)дисс. автореф. – Тошкент, 2020; Киличева М. Инглиз ва ўзбек адабиётида психологик ҳолатлар талқинида адабий таъсир муаммоси (ёлғизлик мотиви мисолида). Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)дисс. автореф. – Бухоро, 2020; Н.Қобилова. Жек Лондон ва Абдулла Қаҳҳор ижодида бадий психологизм. Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)дисс. автореф. – Бухоро, 2020;

³ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т.: Фан. 1983; яна: “Хамса”да бадий психологизм типлари // Алишер Навоий “Хамса”си (тадқиқотлар). – Т.: Фан, 1986. – Б.63-81; Машрабова Г. Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достонида руҳият тасвири // Навоийга армуғон. – Т.: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2003. – Б.128-130.

⁴ Золотухина, О. Б. Психологизм в литературе : пособие по спецкурсу для студ. спец. / О. Б. Золотухина. —Гродно : ГрГУ, 2009, Б.6.

Адабиётшуносликка оид илмий манбаларда бадий психологизмнинг учта асосий принциплари – динамик принцип, аналитик принцип ва типологик принцип ажратиб кўрсатилади. Динамик принципда қаҳрамон руҳияти унинг хатти-ҳаракатлари, мимика ва қилиқлари, турли ҳаётӣ вазиятларда ўзини тутиши ва гап-сўзлари орқали ифодалаб берилади, “моҳиятан бу драматик асар персонажлари руҳиятини очиш усулига ўхшаш, шу боисдан динамик принцип баъзан психологик таҳлилнинг драматургик усули деб таърифланади¹. Типологик принципда образ руҳияти уни шакллантирган ва қуршаб турган муҳит шарт-шароитлари билан боғлаб тасвирлаб берилади. Аналитик принципда қаҳрамон ички кечинмалари, қалбидаги ҳис-туйғулари, тафаккур ва мулоҳазаси, ўй-фикрлари динамикаси тасвирланади. “Бунда бир ҳисдан бошқа ҳис, бир ўйдан бошқа фикр ўсиб чиқади, улар бир-бирини тўлдиради, сифат жиҳатидан ўзгартиради²”. Бу шакл персонажлар тақдири ва тафаккурида кескин бурилишларни кўрсатиб беришга имкон беради, шу сабабли ҳам айрим тадқиқотчилар “қалб диалектикаси” шакли деб ҳам атайдилар.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, муаллиф бадий образ характери ва унинг руҳиятини очиб беришда юқорида зикр этилган учала шаклдан биргаликда, бир-бирини тўлдирган ҳолда фойдаланиши мумкин. Бунда принциплардан бири етакчи бўлса, қолган иккитаси уни тўлдириш учун хизмат қилади. Умумман олганда, бадий психологизмга оид тадқиқотларда “характер” тушунчаси етакчи ўринни эгаллайди. Сабаби, бу йўналишдаги тадқиқотлар адабиётшунослик илмига оид бўлсада, бир томондан руҳиятшунослик илми билан бевосита боғлиқ бўлиб, мазкур икки соҳа кесишмасига асосланади. Бу эса ўз навбатида “характер” тушунчасини ҳам адабиётшунослик, ҳам руҳиятшунослик нуқтаи назаридан аниқлаштириб олишни тақозо этади.

Адабиётшунослик терминлар луғатида “характер” (юн. character – белги, фарқловчи хусусият) тушунчасига қуйидагича таъриф берилган – “муайян давр ва муҳит кишиларига хос энг муҳим умумий хусусиятлар билан алоҳида шахсга хос индивидуал хусусиятларни ўзида уйғун мужассам этган инсон образи³”. Рус олимлари тақдим этган адабиётшунослик терминлари энциклопедиясида эса характер атамасига таъриф бериб, уни қуйидагича тоифаларга ажратиб кўрсатади – “характер бу адабиётда ва санъатда образнинг аниқлигидир: ижтимоий, миллий, маиший, психологик. Агар тип бу – умумийликни индивидуалликда кўрсатиб бериш бўлса, характер– энг аввало индивидуалликни намоён қилади”⁴.

Юқоридаги таърифларнинг иккиси ҳам характернинг руҳиятшунослик нуқтаи назарини таъкидламоқда; руҳиятшунослик луғатларида характер –

¹ Адабиётшунослик луғати. Д.Қуронов ва б. Т.: Академнашр, 2013, Б 49.

² Ўша асар, Б 49.

³ Ўша асар, Б 352.

⁴ <https://www.academia.edu/37372082/> (Литературная энциклопедия терминов и понятий ; под ред. А. Н. Николюкина. М.: 2001).

“шахснинг хатти-ҳаракати ва атроф муҳитга муносабатида намоён бўладиган индивидуал хусусияти¹” дея таърифланади. Рус руҳиятшунослик илми дарғаси С. Л. Рубинштейн “Характер ҳақида гапирганда, у одатда шахснинг барча кўринишларида маълум бир из қолдирадиган ва унга дунёга, авваламбор, бошқа одамларга нисбатан ўзига хос муносабатини билдирадиган хусусиятлар жамланмасини англатади²” деб таъриф беради ва “шахснинг ички хусусиятлари” дея терминга янада аниқлик киритади. Шундай қилиб, руҳиятшунослик фани шахс ахлоқий асосининг характер шаклланишидаги аҳамиятини таъкидлайди. Бадий адабиётда асарнинг ғоявий-эстетик аҳамиятини персонажлар характери очиб берса, персонаж характерининг ёзувчи томонидан очиб берилиши психологик таҳлил воситаси ҳисобланади. Бадий асарда асосий урғу қаҳрамон ички олами, ботиний ҳаёти, ўй-кечинмаларига қаратилмаган бўлса, у холда ҳар қандай образ характери ҳам бадий психологизм намунаси бўла олмайди. Чунки, “психологизм – адабий асар бадийнинг асосий, аммо ягона бўлмаган мезони³” ҳисобланиб, “психологизм – агар бадий асар учун ботинан зарур бўлсагина, у асарнинг ютуғи бўла олади⁴”.

Ёзувчи персонаж характерини яратар экан, уни руҳиятини бевосита ёки билвосита очиб бериши мумкин. Персонаж ўй-кечинмалари, ҳис-туйғуларининг “ички монолог”, “онг оқими” тарзида ёки муаллиф тилидан (ўзиники бўлмаган автор гапи) баён қилиниши психологик тасвирнинг бевосита шакли ҳисобланади. Асарда персонаж руҳиятининг унинг хатти-ҳаракатлари, гап-сўзлари, юз-кўз ифодалари(мимикаси), ундаги физиологик ўзгаришларни кўрсатиш орқали очиб берилиши билвосита психологик тасвирдир. Руҳий тасвирнинг бу икки кўриниши бир-бирини тўлдиради, шу боис ҳам муайян персонаж руҳиятини тасвирлашда ёзувчи буларнинг ҳар иккисидан ҳам ўрни билан унумли фойдаланади⁵.

Бадий психологизм тушунчаси билан психологик таҳлил ёки психологик тасвир каби тушунчаларнинг ўзаро алоқаси бор-ки, олимлар ва тадқиқотчилар ўртасида баҳсли ҳолатларни юзага келтиради. Аммо бу саволлар назарий жиҳатдан бугунга қадар очик қолмоқда – айрим тадқиқотчилар бу терминларга аниқлик киритсалар, бошқа гуруҳ олимлар бу назарияни четлаб ўтишга ҳаракат қилади.

¹ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-x/xarakter-uz/>

² <https://www.psychology-online.net/articles/doc-451.html> (С.Л. Рубинштейн. Учение о характере/Отрывок из монографии С.Л. Рубинштейна "Основы общей психологии").

³ <http://www.dslib.net/russkaja-literatura/psihologizm-kak-konstruktivnyj-komponent-pojetiki-romana-l-n-tolstogo-anna.html> (Барабаш О.В. Психологизм как конструктивный компонент поэтики романа Л.Н. Толстого "Анна Каренина" : диссертация ... кандидата филологических наук. - Москва, 2008).

⁴ https://modernlib.net/books/a_b_esin/psihologizm_russkoy_klassicheskoy_literaturi/read (Есин А. Б. Психологизм русской классической литературы : учебное пособие / А. Б. Есин. — М. : Флинта : Наука, 2011).

⁵ Куронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – А.: Ҳаёт нашриёти, 2002. Б 67.

Абдулла Қаҳҳор тили билан айтганда психологизм “Ёзувчи маҳоратининг муҳим жиҳатидир”. Бунда ёзувчи қаҳрамон ички дунёсини, психологиясини ўз услуби орқали очиб беради. Унда ёзувчи ички монолог, нутқий характеристика, психологик портрет, галлюцинация, туш каби психологик тасвир воситаларидан фойдаланиб, қаҳрамон ички оламини очиб беради. Бунда ёзувчи қаҳрамон ташқи дунёга фақатгина ички дунёсини ёритиб бериш учунгина мурожаат қилади. Ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидида “психологизм” ва “психологик таҳлил” терминлари фарқланмай ишлатилади. Аммо бу икки терминни бир маънода қўллаш ноўриндир, дея эътироф этади профессор Ҳ.Умуров, – Психологизм “психологик таҳлил” тушунчасига нисбатан кенг бўлиб, у ўзида бевосита авторнинг психологиясини қамраб олади. У адабиётнинг ўзига хос қонуний ҳодисаси бўлиб, ёзувчининг хоҳишига боғлиқ бўлмаган ҳолда намоён бўлади. “Психологик таҳлил” эса, инсон психикаси жараёнларини, унинг фикр ва ҳиссиётидаги турли-туман “оҳанг”лар ривожини акс эттирувчи, қаҳрамон руҳий дунёсини аналитик принципа очувчи эстетик категориядир. Шунингдек, психологизмга нисбатан психологик таҳлил ўзининг ички монолог, ўзиники бўлмаган нутқ, психологик портрет, икки сюжетли диалог каби аниқ белгиларига эга. Шундай қилиб, психологизм - адабиётнинг қонуний бадиий ҳодисаси, психологик таҳлил эса ана шу қонуний бадиий ҳодисанинг мураккаб кўриниши (категорияси)дир. Бундан ташқари, юқоридаги терминларнинг ўзбекча вариантлари ҳам кўп бўлиб, уларнинг ҳаммаси ҳам бир хил маънода қўлланади. Масалан, “Адабиёт назарияси”да “психологизм”, “ички дунё тасвири”, “психологик анализ”; М.Абдурахмонованинг брошюрасида – “руҳий дунё тасвири”, “руҳий таҳлил”, “психологик тасвир”; Н.Шодиевнинг “Руҳият рассоми” рисоласида – “психологик таҳлил”, “ички ҳаёт тасвири” каби¹. Бизнингча, психологик таҳлил образ руҳиятини, ички оламини очиб бериш йўли бўлса, психологизм унинг янада такомиллашган, чуқур ҳамда мукамалроқ ишланган кўринишидир.

“Психологик анализ”, “психологик таҳлил”, “руҳий таҳлил” атамалари ҳам ўзаро маънодош. Аммо “психоанализ” терминини “психологик анализ”нинг қисқартмаси тарзида бу қаторга қўшиб бўлмайди. Чунки бу сўз XIX аср охири – XX аср бошларида австриялик врач-психотерапевт Зигмунд Фрейд асос солган назарий қарашлар тизимини англатади. Психоанализ – терминдир².

Психологик таҳлил ҳамда психологик тасвир воситаларига келадиган бўлсак, ижодкор персонаж руҳий ҳолатини, унинг ички кечинмалари ва ички ҳаётини кўрсатиб бериш учун бадиият қонуниятларга таянган ҳолда одатий ва ноодатий тасвир воситаларидан фойдаланиши мумкин. Ички

¹ Умуров Ҳ. Бадиий психологизм ва ҳозирги ўзбек романчилиги. – Т., Фан, 1983. – Б.17.

² Н.Қобилова. Жек Лондон ва Абдулла Қаҳҳор ижодида бадиий психологизм. Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)дисс. – Бухоро, 2020. Б 20.

монолог (монолог муҳокама, монолог хотира, монолог-мулоҳаза), нутқий характеристика, такрор сўзлар, онг оқими, психологик портрет (динамик портрет, статик портрет), рамзлардан унумли фойдаланган ҳолда, ноодатий бадиий тасвир воситалари галлюцинация, шахсиятнинг иккилануви, ўзи билан суҳбат, мактуб ва кундаликлари, туш кабилардан ҳам фойдаланиши тез-тез кузатилади.

Рус адабиётшунослигида бугунги кунда бадиий психологизмни тадқиқ қилишнинг методологияси тўлиқ ишлаб чиқилган дейиш мумкин. Бу масалага бағишланган деярли барча илмий тадқиқот ишлари адабий асар ёзилган давр тарихий-ижтимоий жараёнлари, ёзувчининг шахсий услуб ва методи инобатга олган ҳолда бажарилган. Рус адабиётшунос олимаси М. Л. Бедрикова ўз тадқиқоти доирасида “психологизм даражаси” атамасини киритади ҳамда уни қуйидагича критерийлар асосида таснифлайди:

1) матнда психологизмни кучайтирувчи воситалар (психологик деталь, психологик тафсилот, персонажларнинг психологик хатти-ҳаракатлари, психологиклаштирилган (психологизированный) тавсиф);

2) қаҳрамонларни тасвирлаш воситалари (психологик портрет, психологик характеристика, психологик конфликт, психологиклаштирилган сюжет, "қалб диалектикаси";

3) характери вазият нисбати (қаҳрамон томонидан хронотопнинг “қалбан” ўзлаштирилиши, қаҳрамоннинг ўз-ўзини англаши, вазият тақозоси билан қаҳрамонни руҳан ўзгариши)¹.

Бадиий психологизм масаласи тарихини рус ва ўзбек адабиётшунослиги доирасида қўриб чиқар эканмиз, ўзбек адабиётшунослигида бу масалада амалга оширилиши лозим бўлган илмий тадқиқотлар бугунги кунда долзарб ва зарур эканлигининг гувоҳи бўламиз. Жаҳон адабий жараёнлари шиддат билан ривожланиб, ўсиб ва кун сайин ўзгариб бораётган модерн адабиёти намуналари орасида психологик роман, психологик қисса ва психологик ҳикоя каби насрий жанрларни ҳар бир халқ адабиёти доирасида тадқиқ этиш ва ўрганиш бугунги кун фани олдидаги долзарб масалалардан биридир.

Бадиий асар психологик даражасини белгилашда адабий тур ва жанрлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Масалан, лирика – инсон қалби ва ички ҳис-туйғулари куйчиси эканлиги маълум, демак у бевосита руҳият тасвири билан боғлиқ ҳолда шоир психологияси ва ички оламини тараннум этади. Драматик турда руҳиятни тасвирлаш динамик принцип асосига қурилиши ҳақида юқорида тўхталиб ўтган эдик.

Маълумки, эпик асарлар – инсон руҳиятини тасвирлашнинг хилма-хил воситалари, усулларида иборат кенг имкониятларга эга. Эпик турда лирика ва драмадаги барча усул ва воситалар ўзига хос равишда синтезлашади. Ёзувчи

¹ <https://www.dissercat.com/content/osobennosti-psikhologizma-russkoi-prozy-vtoroi-poloviny-1980-kh-godov-tvorchestvo-v-astafeva>

лирикадаги сингари ўз қаҳрамонининг ички дунёсидан туриб ҳам, қаҳрамоннинг ўз нутқи воситасида ҳам, ташқи характеристика ва ҳолатлар тасвири орқали ҳам руҳият дунёсига дахл қилаверади. Айни пайтда бадиий психологизмдан фойдаланиш эпик тур жанрлариаро ҳам фарқли хусусиятларга эга¹.

Эпик жанрлар орасида ҳикоя, хусусан психологик ҳикоянинг ўрни бугунги кун адабий жараёнларида етакчилик қилмоқда. Ҳикоя – ҳаётнинг кичик бир парчасини акс эттирганидан, эпизодик тарзда унда бир ёки бир неча ҳаётий воқеа қаламга олинганидан бу жанрда қаҳрамон руҳий дунёси изчил равишда батафсил ёритиш, “қалб диалектикаси”ни чуқур ва тўлиқ очиб бериш ёзувчидан катта маҳорат ва истеъдод талаб қилади. Роман ва қисса каби катта ёки ўрта ҳажмдаги насрий асарларда қаҳрамон характери, унинг руҳияти, ботиний ҳаёти ва ички кечинмаларини очиб бериш учун ёзувчида имконият ва вақт кўпроқ бўлади.

Замонавий араб адабиётида насрий жанрлардан ҳикоя жанри алоҳида аҳамият касб эта бошлади. «Қисқа ҳикоя жанри ўзининг тушунарлилиги, тезкорлиги ва ҳаётдаги муаммоларни акс эттириш ва бу муаммоларга тезликда жавоб бера олиш хусусияти туфайли Сурия адабиёти ривожланишининг биринчи босқичлариданоқ етакчи жанрга айланди. Замонавий Сурия ҳикоянавислигининг вужудга келиш тарихи шуни кўрсатадики, Сурия ҳикоянавислиги миллий хусусиятларни ва бой анъаналарни сақлаган ҳолда мураккаб йўлни босиб ўтди»².

Араб адабиётида ҳикоянависликнинг шаклланиши ва ривожланиши араб дунёсида юз берган «ан-Наҳда», яъни жамиятнинг барча соҳаларида янгиланиш жараёни билан узвий боғлиқдир. Янги араб адабиётининг пайдо бўлиши ва шаклланишига Ғарб ғояларининг кириб кела бошлагани замин бўлди. Бу жараённинг бошланиши XIX асрнинг 2-ярмига бориб тақалади, шу даврдан бошлаб араб адабиётида замонавий Ғарб ғоя ва услублари билан танишиш, унинг ўз миллий адабиёти билан синтез қилган ҳолда, ўқувчига тез ва осон етказиш учун муаллифлар ҳикоя жанридан фойдаланар эдилар..

Худди шу адабий жараённи Миллий адабиётимизда ҳам кузатишимиз мумкин. XX асрнинг биринчи чорагида юзага келган “номумтоз” (замонавий) ўзбек адабиётининг шаклланишида Миллий маърифатпарварлик ҳаракати намояндалари ўзбек жадидларининг таъсири салмоқли эди. Ўзбек адабиётшунос олимаси Г.Гарипова ўз тадқиқотларида истиқлол даври адабий жараёнларининг илдизи айнан шу даврга, яъни ўтган асрнинг биринчи 20-йиллигига бориб тақалади, деб таъкидлайди³.

¹ Н.Қобилова. Жек Лондон ва Абдулла Қаҳҳор ижодида бадиий психологизм. Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)дисс. автореф. – Бухоро, 2020. Б 19.

² Акбарова М. Х. Пути развития современной сирийской литературы. // Сб. науч. тр. ТашГУ: Арабская литература (средневековые и современность). –Ташкент, 1982. - № 697. –С.104.

³ Мировой литературный процесс XXI века. – Алматы: Әдебиет Әлемі, 2016. Б. 140.

Замонавий араб адабиётшунос олими Иброҳим 'Авд «Ҳикоянавислик бўйича танқидий мулоҳазалардан фасллар» китобининг «Араб адабиётида ҳикоянавислик фани» бобида замонавий араб ҳикоянавислигининг қадимий илдизлари жоҳилийя даврига бориб тақалиши, уни ҳатто Европа адабиётига таъсир кўрсатгани, сўнг иккала адабиётда ҳам ҳикоя жанри ривожланганлигини ва араб маданияти таназзулга учраган даврга келиб, Европа адабиёти ўз ривожланишида давом этганлигини таъкидлайди. Иброҳим 'Авд янги замон араб адабиётида ҳикоя жанри шаклланишига тўхталиб ўтар экан, XIX аср охирлари XX аср бошларига келиб, араб халқи ўз адабиётини юксалтириш учун икки омилга: ўз адабий мероси («мақомалар», «ҳикоялар», «қиссалар», «сийралар» ва б.) анъаналарига ва Ғарб адабиётидаги янги услубий тамойилларга таянганини, ҳикоянавислик соҳасида ҳам ушбу жараён кузатилганлигини баён этган¹.

Араб адабиётида психологик ҳикоялар XX асрнинг 1-ярмида шакллана бошлаган бўлиб, мазкур жанрда муваффақиятга эришган адиблардан бири Михаил Нуайме бўлиб, М. Нуайменинг ҳикояларида ҳаётни ҳаққоний кўрсатиш, инсон характери ва тақдирини, унинг ички ҳаётини чуқур тасвирлашга катта эътибор берилган. Психологик ҳикоя жанрида ижод этган яна бир араб ёзувчиси Маҳмуд Теймур ҳикояларида эса портрет ва психологик характеристика, тасвирда йирик деталлар истеъфода этилдики, китобхон қаҳрамоннинг нафақат ташқи кўринишини, шу билан бирга унинг чуқур ички дунёсини, маънавий оламини ҳам кўра олади. Адиб араб адабиётида ҳикоя жанрининг ривожланишига катта ҳисса қўшиб, гўзал реалистик асар намуналарини яратди².

XX асрнинг ўрталарига келиб, араб адабиётида бадиий психологизм ва психологик ҳикоя жанри ўзининг авж нуктасига кўтарилди. Суриялик Жорж Салим, Закария Тамер, Ғада ас-Самман, Муҳсин Юсуф, Ироқлик Фуад ат-Текерлий, мисрлик Муҳаммад Шаълон каби шу давр адибларининг ҳикояларида психологик реализм асосида инсоннинг ички дунёси, ботиний олами, инсон руҳиятига ташқи муҳитнинг таъсири, ҳаётдаги фожиавий ҳолатлар, ижтимоий зиддиятлар натижасида инсоннинг руҳий кечинмалари тасвири ўз ифодасини топди.

Закария Тамер “Қамоқ”, “Калтакесак”, “Момақалдирок”, М. Ҳофиз Ражаб “Тўп ва одамнинг калласи”, “М.нинг зерикарли саёҳатлари”, А.М. ар-Рубейъий “Қилич ва кема”, А.М. Нурий “Ер қўшиғи” каби бир қатор ҳикояларида ҳаётдаги инсон бошига тушган мураккаб ҳолатларнинг инсон табиатига таъсири, ҳаттоки унинг характери, онги, шууридаги ўзгаришларга сабаб бўлиши, олий хилқат бўлмиш инсоннинг бу ҳаётда яшашга чора

¹ Мухиддинова Д.З. Жўрж Салим ҳикояларида бадиий тафаккур эволюцияси. – Т. Фил. фан. ном..... диссертацияси. –Т., 2008. Б 16.

² Мухиддинова Д.З. XX аср араб янги ҳикоячилигининг шаклланиши ва ривожланиши. Т. Фил.фан.док... диссертацияси. 2017. Б 40.

кидириши, лекин ҳаракати бесамар кетиши каби абсурдлик даражасидаги ҳис-кечинмаларни тасвирланади¹.

Мана шу ўринда таъкидлаш жоизки, XX асрнинг 50-60-йилларида Миср ва Машриқ араб мамлакатлари адабиётида юзага келган янгилашниш жараёнлари XX асрнинг 80-90-йилларида замонавий ўзбек адабиётида ҳам кузатилади. Шарқшунос олима Д.З.Мухиддинова ўз тадқиқотларида замонавий ўзбек адабиётида янгилашниш тамойилларининг вужудга келишида ички ва ташқи омиллар ажратиб ўтади ва ички омил замонавий ўзбек адабиётининг жаҳон адабий жараёнига қўшилиши мамлакатнинг мустақилликка эришиши билан боғлиқ ҳолда кечди, дея таъкидлайди. Айнан шу даврдан бошлаб, ўзбек ҳикоянависларининг бадий тафаккурини кенгайтиб бориши, инсоннинг шахсияти, унинг ички “мени”ни тасвирлаш, унинг ички дунёсини ҳар томонлама очиқ беришга ҳаракат кучайди. Адабиётшунос олим Хуршид Дўстмуҳаммаднинг таъкидлашича, “Янги ўзбек ҳикоячилигида ҳам йиллар мобайнида янгича тасвир воситаларини кашф этиш жараёни кечди. Рамз, тимсол, мажоз сўнгги йиллар ҳикоячилигимизнинг кўрки, беағи, жилосига айланди”². Бу даврда яратилган ўзбек ҳикоянавислигига “мулоҳаза-ҳикоя”, “ўйчан проза”, “интеллектуал наср”³.

Ўтган ўттиз йил мобайнида бутун жамият мафқураси билан биргаликда адабиёт соҳасида ҳам катта ўзгаришлар рўй берди. Бу даврда ўзбек адабиёти учун анъана бўлиб қолишга улгурган социалистик реализм қолиплари доирасидан чиқиб, ўзининг ривожланиш босқичларини босиб ўтди. Ушбу жараёнда учта муҳим йўналиш асосий омил бўлиб хизмат қилмоқда – 1) реализмнинг ҳаётбахш анъаналарини новаторона ривожлантириш; 2) муттасил давом этаётган модернистик изланишлар; 3) реализм ва модернизмнинг асосий хусусиятларини синтезлаштириш асосида туғилаётган бўлиб, у адабиётшуносликда *неореализм* деб аталмоқда.

XX аср бошидан то ҳозирги давргача қалам тебратган ва тебратаётган ёзувчилар (Абдулла Қодирий, Ғафур Ғулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Саид Аҳмад, Шукур Холмиров, Ҳайридин Султон, Эркин Аъзам, Назар Эшонкул, Саломат Вафо, Улуғбек Ҳамдам)да замон ва ҳикоя услуби умуман фарқ қилади. Айни шўро даври ҳикоячилигида инсон меҳнати улуғланган асарлар яратиш кучайган бўлса, шу даврнинг етмишинчи йилларидан инсоннинг ўзи асар бош ғоясини ташкил эта бошлади. Бугунги кун ҳикоячилигида фалсафа ва психология билан уйғун ҳолда, инсон руҳияти, ботинини таҳлил этиш авж олди.

Бугунги кун Миллий адабиётимизда араб адабиётида кузатилгани каби, жаҳон адабий жараёнлар тажрибаларини миллий адабий қонунлармиз билан

¹ Ўша манба, Б.86.

² Дўстмуҳаммад Х. Миллий ҳикоя: изланишлар, ютуқлар, истаклар./ Озод ватан саодати. Адабий танқид/ – Т.:Адиб. 2013, – Б.234.

³ Ўша китоб, – Б.230.

синтез қилган ҳолда қўлламоқдалар. Истиқлол даври ўзбек адабиёти намояндалари Омон Мухтор, Хуршид Дўстмуҳаммад, Назар Эшонкул, Улуғбек Ҳамдам, Исожон Султон, Саломат Вафо, Зулфия Қуролбой қизи каби бир қатор ҳикоянавислар ижодида янги услубий йўналишларни кузатамиз.

XX асрнинг 90- йилларидан кейинги ва XXI аср бошлари замонавий ўзбек ҳикоянавислигида ҳам араб ҳикоянавислигидаги каби шаклий ва мазмуний ўзгаришлар, янгиланишларнинг ўхшаш томонлари талайгина. Жумладан, ғайритабиий, сирли воқелик, психологик тасвирнинг ўткирлиги, тағмаёнонинг серқатламлиги, фалсафий мушоҳаданинг, психологик таҳлилга мойилликнинг кучайиши кўзга ташланади¹.

Мустақиллик йилларида замонавий ўзбек адабиёти ҳам қисқа давр ичида ривожланиб, ноанъанавий услубига ижодкорлар ўзбек адабиёти ривожига ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшди. Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Донишманд Сизиф”, Улуғбек Ҳамдамнинг “Мувозанат”, Исажон Султоннинг “Боқий дарбадар” романлари ўзбек романчилик мактабида катта бурилиш ясаган бўлса, ҳикоянавислик йўналишида Назар Эшонқулнинг “Маймун етаклаган одам”, Улуғбек Ҳамдамнинг “Яхшиям, сен борсан”, “Бир пиёла сув”, Зулфия Қуролбой қизининг “Ёзсиз йил”, “Ҳолик амаки”, “Қадимий қўшиқ” каби ҳикоялари ўзбек адабиётида янги йўналиш бўлди. Бугунги кун ҳикоялари ўзининг фалсафийлиги, рамзийлиги, психологик тасвир воситаларининг кучлилиги, баёнчилик услубининг мураккаб шакли – муаллиф ва қаҳрамон нутқининг уйғунлашиб кетиши билан ажралиб туради.

“Истиқлол даври миллий насримиз тараққиётининг муҳим тамойилларидан бири – мафкура тазйиқидан қутулган ижодий жараёнда юзага келган эркинлаштириш натижасида мавзулар доирасининг кенгайганлиги ва халқимиз турмуш тарзини, уларнинг турфа хил руҳий-психологик кечинмаларини адабиётимиздаги мавжуд миллий анъаналар ва жаҳон адабиётидаги илғор тажрибалардан таъсирланиб, ўзига хос турли тасвир усулларида акс эттираётганлигидадир”².

Оддий инсонлар ҳаётининг турли ракурслардан кўрсатиб берувчи насрий асарлар қаторида ҳикоянависликнинг ўзига хос ўрни бор, сабаби ҳикоя жанри ўзининг кичик хажми ва қисқа мазмуни билан ҳозирги глобаллашув жараёнида китобхонларнинг қулай жанрига айланиб бормоқда. Жаҳон адабий жараёнлари ва унинг ривожланиш босқичларида ҳикоянинг турли кўринишларини учратишимиз мумкин. “Ҳикоя, новелла (итальянча *novella* - янгилик) – инсон ҳаётидаги у ёхуд бу ёрқин ҳодисани, ижтимоий ёхуд психологик конфликтни характер билан узвий боғлиқ ҳолда риовявий усулда тасвирловчи кичик эпик асар. Ҳикоя ёки новелла – эпик турнинг кичик жанри. Бу асар одатда. Киши ҳаётидаги ғоятда муҳим воқеа тасвирига

¹ Мухиддинова Д.З. XX аср араб янги ҳикоячилигининг шаклланиши ва ривожланиши. Т. Фил.фан.док... диссертацияси. 2017. Б 81.

² Тўраев Дамин. Янги ўзбек адабиёти. – Тошкент. Фан, 2008. – Б. 178.

багишланади. Ва унда шу воқеага қадар ва ундан сўнг рўй берадиган воқеалар батафсил баён қилинмайди”¹.

Замонавий араб ва ўзбек ҳикоянавислигида ҳам онг оқими, галлюцинация, шахсият иккилануви, пауза воситаси, рамзийлик ва мажозийлик каби психологик тасвир воситалари, мифологик сюжет ва образларга, муқаддас диний китобларда келтирилган ривоятларга янгича ижодий ёндашув, тасаввуфий ғояларнинг ифодаланиши кузатилмоқда.

Замонавий ўзбек адабиёти ривожланишидаги учта асосий йўналишни Исажон Султон қуйидагича таърифлайди: “Бугуннинг насрида учта қувватли тамойил яққол кўзга ташланиб турибди ва, айтиш мумкинки, ҳар учала тамойилнинг ҳам ўз истеъдодлари, ўз усталари бор – биринчиси, миллий руҳни, халқ руҳини миллий усулларда янада ранг-баранглаштириб тақдим этиш, иккинчиси – халқ шуурида узоқ йиллар яшаб келаётган ўлмас тимсолларни олам аҳлига намоён қилиш ва учинчиси – бутун дунё адабий тафаккурида рўй бераётган, аммо бизнинг адабиётимиз учун янги ҳисобланган шаклларни олиб кириб, ўз руҳимиз билан тўлдиришдан иборат”². Шарқшунос олима Д.З.Мухиддинова мана шу учала тамойил замонавий араб ва ўзбек насрида кенгроқ намоён бўлаётганини таъкидлаб ўтади.³

Юқоридаги фикрларни далиллашда, бугунги кунда самарали ижод қилиб келаётган ўзбек адиблари Улуғбек Ҳамдам ва Исажон Султон ижодига мурожаат қилган ҳолда, уларнинг ижоди ва услубини атоқли араб адиби Закария Тамер билан қиёсий тадқиқ этсак. Гарчи З.Тамер бошқа замон ва маконда яшаб ижод этган, унинг асралари ўзбек, ва ҳаттоки рус тилларига таржима қилинмаган, яъни ўзаро адабий алоқа ва таъсир мавжуд бўлмаган бир шароитда, мазкур муаллифлар ижодида қатор муштаракликларни кузатиш мумкин.

Улуғбек Ҳамдамнинг “Яхшиям, сен борсан”, Исажон Султоннинг “Юсуф ва Зулайҳо” ҳамда Закария Тамернинг “Кичкина чиройли Юсуф...нинг ҳалок бўлиши” ҳикояларида бош қаҳрамон сифатида бир архетип образ ва диний мотив олинган. Закария Тамернинг мазкур ҳикоясида бош қаҳрамон Аднан исмли кичик ёшдаги бола бўлиб, асар бошидан Аднан чизган ёзувчи берган портрет бизга “Қуръони Карим”даги Юсуф (а.с) архетипига ишора қилади. Аднан ораста кийинган, сочлари чиройли таралган, юзлари хушбичим бола бўлади. Гарчи унинг сузишни билмаслигидан хабардор бўлсаларда, Аднанни дўстлари Маҳмуд ва Салим дарёга олиб бориб, турли йўллар билан уни сувга тушиб чўмилишга чорлайдилар. Аднан сувда чўкиб, ҳалок бўлади, “дўстлари” Маҳмуд ва Салим эса бу жараёни шунчаки кузатиб турадилар.

¹ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент. Ўзбекистон, 2002. – Б. 470.

² kh-davron.uz> kutubxona Исажон Султон. Ҳазрати мажоз. Ўзбек тарихи, адабиёти ва маданияти.

³ Мухиддинова Д.З. XX аср араб янги ҳикоячилигининг шаклланиши ва ривожланиши. Т. Фил.фан.док... диссертацияси. 2017. Б 82.

Ҳикоя номида пауза воситанинг қўлланилиши (“Юсуф...”), асардаги трагик хотимага ишора эди, гўё. Асарда инсонлар ўртасидаги адоват, ҳасад, ғайирлик каби қабих туйғулар муаллиф томонидан қисқа тарзда, катта маҳорат билан очиб берилган.

У.Ҳамдамнинг “Яхшиям, сен борсан” ҳикоясида эса, муҳаббат ва садоқат мавзуси қуйланади. Ҳикоя бош қаҳрамонлари Юсуф ва Зулайҳо бу дунёнинг барча машаққатларини биргаликда енгиб чиқадилар. Исажон Султоннинг «Юсуф ва Зулайҳо» ҳикоясида ҳам Юсуф архетипи образи гавдалантирилади. Юсуф исмли бўйдоқ йигит, Зулайҳо исмли бир жувонга ошиқу бекарор бўлиб қолади. Ҳикояда ўтмишдаги Юсуф ва Зулайҳонинг муҳаббатига очиқ ишора берилади. Исажон Султон ижодида диний мотивлар кўп учраб, унинг “Боғи Эрам” ҳикояси ҳам шу мотивда яратилган. Ҳикоя икки қисмдан иборат, бу услубни ҳикоя ичида ҳикоя деб ҳам аташ мумкин. Ҳикоянинг бошдан охиригача ариқдан оқаётган сувга солиб олинган иссиқ пишган нон, унинг бетакрор ифори ва таъми, болалик хотиралари – нон детали композицион воситаси мавзуси етакчилик қилади. Асар қаҳрамонига болалигидан то улғайгунига қадар, вақти-вақти билан ғайритабиий боғ кўзига кўринар ва ҳар бир рўё сўнгида ўша боғдаги катта дарахтдан бир барг узилиб, оёғи остига тушар эди, баргда кимнинг исми ёзилган бўлса – ўша одам яқин орада вафот этиб, Боғи Эрамга кирарди. Ҳикоя давомида жами 4 та шунда ғаройиб ҳодиса юз беради, асар қаҳрамонинг оёғи остига тушган сариқ баргда асар қаҳрамонинг қўшниси, кейин отаси, кексайган чоғида дўсти ва ниҳоят сўнгги тўртинчи бор бу боғни кўрганида ўзининг исми ёзилган бўлади. Уларнинг барчаси шу ғаройиб воқелик кўриниши билан вафот этиб, Боғи Эрамга кирадилар.

Истиқлол йилларида ҳозирги ўзбек адабиёти қисқа давр ичида катта ривожланиш йўлини босиб ўтди. Аммо шу давр оралиғида яратилган асарлар ўзининг мазмуни, шакли ва услуби билан бир-биридан ажралиб туради. Мустақилликнинг илк йилларида яратилган асарларда соцреализм унсурлари адабий асарларни тарқ этмаган бўлса, 2000 йилдан кейин яратилган бадиий асарларда модернизм ва постмодернизм унсурларни кўришимиз мумкин. Адабиётшунос олима С.Камилова истиқлол даври ўзбек насрида бадиий метод синтези, стилистик усулларнинг ўзгариши, жанрий трансформациялар ва постмодернистик усуллар хослигини акс эттириши таҳлил қилган ҳолда, Миллий адабиётимиз босиб ўтган мураккаб ва индивидуал тараққиёт йўлини уч даврга бўлиниши кўрсатиб беради, бу – ўтиш даври (XX асрнинг 80-90- йиллари), мақсадлар ўзгаришининг таҳлили даври (1990-2000) ва “верданди” (*сканд. уч опа-сингил маъбуда : ўтмиш, ҳозир ва келажак. Д.А.*) даври¹. Яъни, ўтган асрнинг 80-90-йилларида ўзбек

¹ <https://journal.fledu.uz/wp-content/uploads/sites/3/2019/04/Saodat-Kamilova.pdf>
(Концептуальная модель узбекской литературы конца XX – начала XXI вв. Saodat Kamilova/25.09.2015 № 3 (7) / 2015 1 104)

маданияти ва адабиётида “мафкуравий бўшлиқни” бартараф этиш ва ўз миллий ғоясини аниқлаш, рус адабиётидан “зерикиш”, Ғарб ва Америка адабиёти билан яқинроқ танишиш жараёни юз берди. Кейинги даврда эса, ўзбек адабиёти миллий ўзига хослик – глобаллашув, эстетик қиймат – бозор иқтисодиёти каби кутбли тушунчалар билан белгиланадиган вазиятга тушиб қолди. Бу эса адабий жараёнга сезиларли таъсир кўрсатди. Ўзбек ёзувчилари борлиқни фалсафий тушунишга интилиб, замонавийликни акс эттиришнинг янги шакллари излай бошладилар. Адабиётнинг ҳозирги (учинчи) даври мумтоз ўзбек баёнчилиги қонуниятлари, реализм анъаналари, модернистик ва постмодернистик тенденциялар синтези билан тавсифланади. Айнан шу даврдан бошлаб, ўзбек адабиётида бадиий психологизмнинг янги, жаҳон адабий жараёнлари билан ҳамнафас даври бошланди.

XX аср адабиётида пешқадамлик қилган психологизмнинг динамик принципи, ўз ўрнини аналитик ва типологик принципларга бўшатиб берди. Энди бадиий образ руҳиятини очиб беришда унинг ташқи “ҳаёти”, хатти ҳаракатлари эмас, балки унинг ички олами, кечинмалари, ўй-фиклари, ва айниқса уни ўраб турган муҳимнинг характер шаклланиши ва шахс қисматига тасвири етакчилик қилмоқда. Таъкидлаш жоиз-ки, аналитик психологизмда бадиий образ руҳиятининг энг кичик ҳиссиётларигача барча қирралари билан батафсил, чуқур очиб берилиши ҳозирги ўзбек ҳикоянавислигининг ривожланишига катта туртки бўлди. Бу эса ўз ўрнида замонавий араб ва ўзбек ҳикоянавислиги доирасида инсоннинг ташқи ҳаётидан ички ҳаётига кириб боришга қаратилган бир қатор экзистенциал муаммоларни ҳал қилишга имкон беради. Образ руҳиятидаги тушкунлик, руҳий ёлғизлик каби ҳолатлар дунёдан ажралган ҳолда эмас, балки образни дунё ичида, марказида тасвирлана бошланди. Ҳикоя жанри эпик турдаги жанрлар ичида энг кичиги ҳисоблансада, бадиий образ руҳиятини очиб бериш – бадиий психологизм ва унинг турли кўринишларини ўқувчига етказиб беришда бошқа насрий жанрлар орасида етакчилик қилмоқда. Психологик ҳикоя ўзининг қисқа, лўнда ва ҳар бир давр учун долзарб фалсафий ғоялари билан бугунги глобаллашув жараёнида яшаётган информацион аср ўқувчиси, қолаверса ёзувчиси учун ҳам энг қулай жанрга айланди.